

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ  
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي  
بَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ مِنْ طِينٍ  
ثُمَّ عَلَّمَهُ الْقُرْآنَ وَالْحِكْمَ

**دانشگاه پیام نور مرکز تهران**  
**دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی**  
**گروه جغرافیا**

**پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد**  
**در رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری**

**عنوان :**

**تحلیل فضایی موقعیت بازار تبریز و**  
**ارتباط آن با نواحی پیرامون**

**استاد راهنما :**

**دکتر نفیسه مرصوصی**

**استاد مشاور :**

**دکتر سیدمهدی موسی کاظمی**

**دانشجو :**

**محمدباقر خانی**

**۱۳۸۸**

تقدیم به :

به روح پرفتوح پدرم که همچون شقایق داغ نبودش را بر سینه دارم .  
به همسر عزیزم که همواره مشوق بنده در این راه بودند و فرزند دلنبدم امیررضا .  
همه دانش آموختگاه عرصه علم و دانش .

## تقدیر

خداوند سبحان را ستایش می‌گوییم که نعمت بیان را به انسان ارزانی داشت و قلم را خلق کرد و به واسطه آن ندیده‌ها و نداشته‌ها را به انسان آموخت. خداوندی که به خواندن امر کرد و به نوشتن قسم داد.

حال که به لطف الهی این پایان‌نامه و به تبع آن دوره کارشناسی ارشد به پایان آمده است، بر خود فرض می‌دانم از زحمات تمامی معلمان، دبیران و استادانی که از اولین روز مدرسه تا دانشگاه با بردباری، نوشتن و خواندن را و مهمتر از همه اندیشیدن را به من آموختند، تشکر و قدردانی کنم.

از استاد راهنمای گرانمایه سرکار خانم دکتر نفیسه مرصوصی که همواره راهنما و راهگشای اینجانب در تألیف این پایان‌نامه بودند، تشکر می‌کنم.

از استاد ارجمند و فرزانه، جناب آقای دکتر سیدمهدی موسی کاظمی که زحمت استاد مشاور این پایان‌نامه را تقبل فرمودند، سپاسگزاری می‌نمایم.

از استاد محترم داور که این پایان‌نامه را در خور مطالعه دیدند و با انتقادات و پیشنهادات سازنده خود، نگارنده را در کاستیها و نارساییهای آن رهنمون نمودند، تقدیر و تشکر می‌نمایم.

از جناب آقای مهندس بهروز مهدوی که همواره حامی و مشوق بنده در ادامه تحصیل بودند تقدیر و تشکر می‌نمایم.

از جناب آقای مهندس اکبر آقامحمدی به خاطر مساعدت بی‌دریغ‌شان سپاسگزارم.

از جناب آقای مهندس حاج شمس‌اله فیروزیان که مشوق و راهنمای بنده در ادامه تحصیل بودند تقدیر و تشکر ویژه دارم.

از دوست عزیز و گرانمایه ام جناب آقای مهندس عزتی معاون محترم شهرسازی و معماری شهرداری تبریز و دوست بسیار عزیزم جناب آقای مهندس خوشنواز مدیر شهرسازی شهرداری تبریز و جناب آقای مهندس ابراهیمی به خاطر همکاری صمیمانه در ارایه اطلاعات تقدیر و تشکر ویژه دارم.

## چکیده :

بازار قدمتی به درازای تاریخ تمدن دارد ، پایه‌های تمدن بر تقسیم کار در جوامع نخستین بنا نهاده شده است و تقسیم کار نیز پیامد و نتیجه‌ی دادوستد کالا در ابتدایی‌ترین شکل آن می‌باشد. جوامع نخستین به هر میزان ساده‌تر بودند ، بازار یعنی مفهوم و مناسبات بازرگانی آنها نیز ساده‌تر بود . با پیچیده‌تر شدن جوامع داد و ستد نیز پیچیده شد و هرچه ارتباط میان جوامع فزونی می‌یابد ، دامنه کار بازار نیز گسترده‌تر می‌شود . بیهوده نیست که بازار در مفهوم امروزی خود پدیده‌ای جهانی است که بخش بسیار بزرگی از روابط جوامع و ملت‌ها را سامان می‌دهد . بازار تبریز به دلیل داشتن موقعیت مرکزی ، از دیرباز دارای انواع کارکردهای شهری به ویژه تجاری ، بازرگانی ، تاریخی و گردشگری بوده است که علاوه بر نیازهای ساکنین خود شهر ، نیازهای نواحی دوردست حتی فراتر از مرزهای جغرافیایی فعلی استان را نیز تأمین می‌نموده است . بازار تبریز بر خلاف بازارهای قدیمی ایران دارای یک بافت گسترده شطرنجی با عملکرد تجاری ، مذهبی و خدماتی منطبق با شبکه دسترسیها در چهار جهت می‌باشد . با آن که بافت قدیم و به ویژه عنصر بازار در گذشته دور به عنوان یک سیستم قوی و درعین حال منسجم عمل می‌نمود لیکن شروع عملیات اجرایی شهرسازی مدرن که عمدتاً در صدد توسعه صرف شبکه‌های ارتباطی بود ، تضعیف فرم و عملکرد آن را به بار آورده است . امروزه بازار تبریز دارای عملکردها و نقش‌های متنوع در زمینه تاریخی ، گردشگری ، فعالیتی و تجاری و سکونتی است. به طور کلی نوع فعالیت‌های تجاری و بازرگان موجود در شأن یک مرکز شهری با عملکرد ملی و فراشهری نیست. افزایش فعالیت همراه با افت کیفیت کالبدی باعث نفوذ کاربریهای انبار ، تولیدی و تجاری در بافت مسکونی شده که در نهایت به امنیت و آرامش سکونت صدمه وارد کرده و کیفیت حیات شهری را پایین آورده است . نقش تبریز هدایت و رهبری فعالیت تجاری و بازرگانی در منطقه است . ایفای کارآمد این نقش در صورت تقویت مرکزی قوی و سنتی امکان‌پذیر است و این محدوده از توان بالقوه و بالفعلی برای ایفای این نقش برخوردار است . تقویت و حفظ این نقش در استفاده بهینه از امکانات موجود میسر است . بر این اساس استقرار فعالیت‌های برتر تجاری و خدماتی ضرورت دارد . این پژوهش در صدد است تا اثبات نماید ساماندهی بازار تبریز و احیاء هویت تاریخی آن با تغییر کاربریهای موجود به کاربریهای برتر و روزآور امکان‌پذیر است نه با ساخت واحدهای تجاری و خدماتی جدید . در این پایاننامه بعد از تهیه کلیات ، چهارچوب و روش تحقیق مورد نیاز ، اقدام به جمع‌آوری اطلاعات از سازمانهای ذیربط گردید که پس از جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز ، آمار بررسی و تجزیه و تحلیل شدند ، نمودارها و جداول با استفاده از نرم افزار Excel و نقشه‌ها با استفاده از نرم افزار Arc GIS پردازش شدند . سه فرضیه تعریف شده همگی اثبات شدند در فرضیه اول موقعیت بازار در مرکز بافت تاریخی شهر موجب تجمع کارکردهای تجاری ، اداری ، مالی و ... شده است . اقدامات شهرسازی در دوره پهلوی انسجام فضایی مجموعه را از بین برده است در نتیجه فرضیه دوم نیز اثبات شد . عواملی مانند بارگذاری بیشتر تجاری ، اشباع بازار از فعالیت ها و ازدحام ترافیک موجب کاهش ارزش فضایی مجموعه گردیده است بنابراین فرضیه سوم نیز اثبات شد.

## واژگان کلیدی :

**تحلیل فضایی ، موقعیت ، بازار ، تبریز ، فضای پیرامون**

**فصل اول : روش تحقیق**

۱ - ۱ - مقدمه .....	۱
۱ - ۲ - طرح مسئله .....	۱
۱ - ۳ - سابقه تحقیق .....	۹
۱ - ۴ - اهداف تحقیق .....	۱۱
۱ - ۵ - فرضیه‌ها .....	۱۲
۱ - ۶ - ضرورت تحقیق .....	۱۲
۱ - ۷ - روش تحقیق .....	۱۴
۱ - ۸ - مسایل و محدودیت های تحقیق .....	۱۵
۱ - ۹ - تجزیه و تحلیل اطلاعات .....	۱۵
۱ - ۱۰ - تعریف واژه ها و مفاهیم .....	۱۶

**فصل دوم : چارچوب نظری تحقیق**

۲ - ۱ - مقدمه .....	۲۲
۲ - ۲ - نظریات پیدایش بازار در ایران و جهان .....	۲۲
۲ - ۳ - پیشینه بازار .....	۲۳
۲ - ۴ - انواع بازار .....	۲۳
۲ - ۵ - بازار در دوره‌های تاریخی ایران .....	۲۷
۲ - ۶ - مشخصات شهری بازارهای ایران .....	۳۰
۲ - ۷ - جمع بندی .....	۳۳

**فصل سوم : معرفی بازار تبریز**

۳ - ۱ - مقدمه .....	۳۴
۳ - ۲ - بازار و موقعیت تاریخی - جغرافیایی شهر تبریز .....	۳۵
۳ - ۳ - تبریز چهار راه تجارت جاده ابریشم .....	۴۱

۴۲	.....	۳ - ۴ - ساختار کالبدی بازار تبریز
۴۷	.....	۳ - ۵ - کارکردهای بازار تبریز
۴۹	.....	۳ - ۶ - ویژگی های صنفی بازار و فضاهای مهم آن
۶۲	.....	۳ - ۷ - دوره‌های تکوین ساختار فضایی و کالبد شهر تبریز و بازار آن
۶۸	.....	۳ - ۸ - کالبد تاریخی بازار و پیرامون آن
۷۲	.....	۳ - ۹ - شکل گیری مراکز و فضاهای شهری در ارتباط با بازار
۷۴	.....	۳ - ۱۰ - اقدامات شهرسازی و ساختار شهری جدید تبریز در سال های پس از سال ۱۳۰۰
۷۷	.....	۳ - ۱۱ - عوامل مؤثر ایجاد اختلال در بافت ارگانیک بازار تبریز و نواحی پیرامون
۸۴	.....	۳ - ۱۲ - جمع بندی

### فصل چهارم : سازمان فضایی بازار تبریز و ارتباط آن با نواحی پیرامون

۸۶	.....	۴ - ۱ - مقدمه
۸۶	.....	۴ - ۲ - بافت کالبدی بازار تبریز
۸۹	.....	۴ - ۳ - وضع موجود بازار و نواحی پیرامون
۸۹	.....	۴ - ۴ - کاربریهای بازار و نواحی پیرامون
۱۰۲	.....	۴ - ۵ - بررسی کاربریهای مرتبط در بازار تبریز
۱۰۳	.....	۴ - ۶ - بررسی نوع کاربریها با توجه به فاصله
۱۰۳	.....	۴ - ۷ - کاربریها و فضاهای مرتبط و هم پیوند با بازار
۱۰۶	.....	۴ - ۸ - اهمیت مسیرهای ارتباطی در ساختار کالبدی بازار تبریز
۱۱۱	.....	۴ - ۹ - خصوصیات اصلی شبکه ارتباطی بازار و نواحی پیرامون
۱۱۶	.....	۴ - ۱۰ - بررسی نمادهای خاص در بازار و علت وجودی آنها
۱۱۸	.....	۴ - ۱۱ - ویژگی های جمعیتی - اقتصادی بازار و نواحی پیرامون
۱۲۵	.....	۴ - ۱۲ - حوزه نفوذ اقتصادی تبریز و بازار آن
۱۳۴	.....	۴ - ۱۳ - قدرت اقتصادی صنوف و موقعیت آنها در بازار تبریز
۱۴۳	.....	۴ - ۱۴ - امکانات و پتانسیلهای مجموعه در خصوص حوزه نفوذ
۱۴۴	.....	۴ - ۱۵ - جمع بندی

## فصل پنجم : آزمون فرضیات ، نتیجه گیری و پیشنهادات

۱۴۶	.....	۱ - ۵ - مقدمه
۱۴۷	.....	۲ - ۵ - آزمون فرضیات
۱۴۷	.....	۱ - ۲ - ۵ - فرضیه اول
۱۵۳	.....	۲ - ۲ - ۵ - فرضیه دوم
۱۵۶	.....	۳ - ۲ - ۵ - فرضیه سوم
۱۶۱	.....	۳ - ۵ - جمع بندی
۱۶۳	.....	۴ - ۵ - پیشنهادات و راهکارها
۱۶۶	.....	منابع و مآخذ

پیوست



جدول شماره ۳- ۱ . کارکردهای بازار تبریز .....	۴۸
جدول شماره ۴- ۱ . نظام کاربری زمین مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون بازار در سال ۱۳۸۶.....	۹۶
جدول شماره ۴- ۲ . نظام کاربری کلان مجموعه بازار تبریز در سال ۱۳۸۶.....	۱۰۱
جدول شماره ۴- ۳ . نظام کاربری کلان نواحی پیرامون بازار در سال ۱۳۸۶.....	۱۰۱
جدول شماره ۴- ۴ . شبکه ارتباطی مجموعه بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۱۱۴
جدول شماره ۴- ۵ . شبکه ارتباطی نواحی پیرامون بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۱۱۴
جدول شماره ۴- ۶ . ساختار سنی - جنسی جمعیت ساکن بازار تبریز و نواحی پیرامون در سال ۱۳۸۶.....	۱۱۹
جدول شماره ۴- ۷ . شاخص‌های جمعیتی مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون در سال ۱۳۸۶.....	۱۲۰
جدول شماره ۴- ۸ . ویژگی‌های اقتصادی نواحی پیرامون بازار تبریز در سال ۱۳۸۶.....	۱۲۳
جدول شماره ۴- ۹ . فعالیتهای عمده در مجموعه بازار و نواحی پیرامون .....	۱۲۴
جدول شماره ۴- ۱۰ . تحولات جمعیتی مراکز استانهای همجوار آذربایجان شرقی در نیم قرن گذشته .....	۱۲۶
جدول شماره ۴- ۱۱ . نقطه جدایی تبریز از سایر مراکز بزرگ شهری استانهای همجوار در نیم قرن گذشته.....	۱۲۷
جدول شماره ۴- ۱۲ . تغییرات درصد نفوذ کلانشهر تبریز در نیم قرن گذشته بر مراکز شهری استانهای همجوار .....	۱۲۷
جدول شماره ۴- ۱۳ . فاصله و نقطه جدایی شهرهای بزرگ منطقه در سال ۱۳۷۵ .....	۱۲۹
جدول شماره ۴- ۱۴ . فاصله و نقطه جدایی شهرهای بزرگ استان در سال ۱۳۷۵ .....	۱۲۹
جدول شماره ۴- ۱۵ . فاصله و نقطه جدایی شهرهای بزرگ استان در سال ۱۳۸۶ .....	۱۳۰
جدول شماره ۴- ۱۶ . مبادلات فرش تبریز در سالهای ۱۳۸۵ - ۱۳۸۶ .....	۱۳۷
جدول شماره ۵- ۱ . کارکردهای مختلف پیرامون بازار تبریز .....	۱۵۰
جدول شماره ۵- ۲ . فعالیتهای عمده در مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون در سال ۱۳۸۶.....	۱۵۹
جدول شماره ۵- ۳ . نظام کاربری زمین مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون آن در سال ۱۳۸۶.....	۱۶۰

نمودار شماره ۳ - ۱ . درصد کارکردهای بازار تبریز به تفکیک نوع کارکرد .....	۴۹
نمودار شماره ۴ - ۱ . درصد کاربری اراضی مجموعه بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۹۷
نمودار شماره ۴ - ۲ . درصد نظام کاربری اراضی نواحی پیرامون بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۹۷
نمودار شماره ۴ - ۳ . نظام سهم کاربری اراضی مجموعه بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۱۰۱
نمودار شماره ۴ - ۴ . نظام سهم کاربری اراضی نواحی پیرامون بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۱۰۲
نمودار شماره ۴ - ۵ . سهم گروه‌های فعالیت اصلی در نواحی پیرامون بازار تبریز در سال ۱۳۸۵ .....	۱۲۲
نمودار شماره ۴ - ۶ . سهم فعالیت‌های عمده در مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون در سال ۱۳۸۶ .....	۱۲۴
نمودار شماره ۴ - ۷ . تغییرات حوزه نفوذ کلانشهر تبریز بر مراکز استانهای همجوار در نیم قرن گذشته .....	۱۲۷
نمودار شماره ۴ - ۸ . حوزه نفوذ شماتیک کلانشهر تبریز در دهه‌های اخیر .....	۱۲۸
نمودار شماره ۵ - ۱ . کارکردهای پیرامون بازار تبریز در سال ۱۳۸۶ .....	۱۵۱

نقشه شماره ۱-۱ . موقعیت بازار تبریز و ساختار کالبدی نواحی پیرامون آن	۴
نقشه شماره ۱-۲ . بازار تبریز و موقعیت فضایی عناصر تاریخی پیرامون	۲۱
نقشه شماره ۳-۱ . موقعیت شهر تبریز در شبکه راههای ملی و بین‌المللی	۴۴
نقشه شماره ۳-۲ . شکل‌گیری بازار شهر تبریز در محل تلاقی دو راه ارتباطی مهم	۴۵
نقشه شماره ۳-۳ . موقعیت فضایی ورودی‌های بازار تبریز	۴۶
نقشه شماره ۳-۴ . موقعیت فضایی کارکردهای عمده بازار تبریز	۵۰
نقشه شماره ۳-۵ . بافت کالبدی بازار بزرگ تبریز	۵۱
نقشه شماره ۳-۶ . موقعیت فضایی راسته‌ها در ساختار کالبدی بازار تبریز	۵۹
نقشه شماره ۳-۷ . موقعیت فضایی سراها در ساختار کالبدی بازار تبریز	۶۰
نقشه شماره ۳-۸ . موقعیت فضایی تیمچه‌ها در ساختار کالبدی بازار تبریز	۶۱
نقشه شماره ۳-۹ . جایگاه بازار و نواحی پیرامون آن در استخوانبندی تاریخی شهر تبریز	۶۳
نقشه شماره ۳-۱۰ . تبریز در دوره آق‌قویونلو تا اوایل صفویه - سال ۹۰۶ هـ. ق	۶۵
نقشه شماره ۳-۱۱ . تبریز در دوره صفویه تا سال ۱۲۰۰ هـ. ق	۶۶
نقشه شماره ۳-۱۲ . تبریز در دوره قاجاریه تا سال ۱۳۰۰ هـ. ق	۶۹
نقشه شماره ۳-۱۳ . تبریز دوره پهلوی	۷۰
نقشه شماره ۳-۱۴ . موقعیت فضایی بازار تبریز و فضاهاى شهری پیرامون آن	۷۳
نقشه شماره ۳-۱۵ . گسستگی محورهای ارتباطی اصلی بازار تبریز پس از سال ۱۳۰۰ هـ - ش	۷۹
نقشه شماره ۳-۱۶ . مسدود شدن مسیرهای ارتباطی در مجموعه بازار تبریز	۸۰
نقشه شماره ۴-۱ . بافت کالبدی بازار تبریز	۸۸
نقشه شماره ۴-۲ . کاربری اراضی مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون	۹۸
نقشه شماره ۴-۳ . پراکندگی کاربری خدمات رفاهی در مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون آن	۹۹
نقشه شماره ۴-۴ . همبستگی و ارتباط صنف کفش در بازار تبریز و نواحی پیرامون	۱۰۴
نقشه شماره ۴-۵ . همبستگی و ارتباط صنف فرش در بازار تبریز و نواحی پیرامون	۱۰۵
نقشه شماره ۴-۶ . شکل‌گیری راسته‌های شمالی - جنوبی بازار تبریز در امتداد راه اصلی	۱۰۸

- نقشه شماره ۴ - ۷ . شکل‌گیری راسته‌های شرقی - غربی بازار تبریز در امتداد راه اصلی..... ۱۱۰
- نقشه شماره ۴ - ۸ . شبکه ارتباطی بازار تبریز و نواحی پیرامون آن در قدیم ..... ۱۱۳
- نقشه شماره ۴ - ۹ . شبکه ارتباطی جدیدی نواحی پیرامون بازار تبریز..... ۱۱۵
- نقشه شماره ۴ - ۱۰ . بازار تبریز و نمادهای پیرامون آن ..... ۱۱۷
- نقشه شماره ۴ - ۱۱ . تراکم جمعیت نواحی پیرامون بازار تبریز ..... ۱۲۱
- نقشه شماره ۴ - ۱۲ . حوزه نفوذ کلانشهر تبریز در استان آذربایجان شرقی ..... ۱۳۲
- نقشه شماره ۴ - ۱۳ . حوزه نفوذ فرامنطقه ای کلانشهر تبریز در شمالغرب کشور ..... ۱۳۳
- نقشه شماره ۴ - ۱۴ . موقعیت فضایی مراکز ثقل تجارت فرش در بازار تبریز.. ..... ۱۳۸
- نقشه شماره ۴ - ۱۵ . شماتیک حوزه نفوذ استانی و منطقه‌ای فرش تبریز..... ۱۳۹
- نقشه شماره ۴ - ۱۶ . مقصد داخلی و خارجی فرش تبریز ..... ۱۴۰
- نقشه شماره ۵ - ۱ . کارکردهای پیرامون بازار تبریز ..... ۱۵۲
- نقشه شماره ۵ - ۲ . مجموعه بازار تبریز و نواحی پیرامون پس از سال ۱۳۰۰ هـ. ش ..... ۱۵۵

تصویر شماره ۲ - ۱ . بخارا ، نقشه بازسازی شدهی مرکز شهر در قرن ۱۷ ، بازار و بناهای تجاری و مذهبی مجاور آن .....	۲۸
تصویر شماره ۲ - ۲ . اصفهان ، بازار و میدان امام ( نقش جهان ) .....	۲۹
تصویر شماره ۲ - ۳ . کرمان ، نحوه شکل گیری بازار .....	۳۱
تصویر شماره ۲ - ۴ . زواره ، نحوه گسترش بازار .....	۳۲
تصویر شماره ۲ - ۵ . اصفهان ، نحوه گسترش بازار .....	۳۲
تصویر شماره ۳ - ۱ . بازار تبریز ، راسته بازار جدید .....	۵۲
تصویر شماره ۳ - ۲ . بازار تبریز ، بازار صفی .....	۵۳
تصویر شماره ۳ - ۳ . تبریز ، سرای امیر .....	۵۴
تصویر شماره ۳ - ۴ . بازار تبریز ، بازار امیر .....	۵۴
تصویر شماره ۳ - ۵ . بازار تبریز ، تیمچه های حاج شیخ .....	۵۶
تصویر شماره ۳ - ۶ . تبریز ، تیمچه مظفریه .....	۵۷
تصویر شماره ۳ - ۷ . تبریز ، تیمچه میرزاشفیعی .....	۵۸
تصویر شماره ۳ - ۸ . آثار خرابی سیل در بازار تبریز در سال ۱۳۱۳ شمسی .....	۷۱
تصویر شماره ۴ - ۱ . موقعیت تبریز در شبکه شهری شمال غرب کشور .....	۱۳۱

# فصل اول

## روش تحقیق

### ۱-۱ - مقدمه

بازار ، که همواره ستون فقرات شهرهای ایرانی و اسلامی را تشکیل می داده است ، مجموعه‌ای از بناهای گوناگون است که به صورت خاصی بهم پیوسته اند . ساختار اصلی بازار ها را راسته اصلی آن تشکیل می دهد که خود به راسته های متعدد دیگری تقسیم می شود . هر راسته دارای بناهایی است که

حجره ها ، تیمچه ها ، کاروانسراها و ... جزئی از آن می باشند. هر راسته و هر بخشی از آن بر حسب موقعیت جغرافیایی آن و دوری و نزدیکی به مرکز شهر و یا دروازه های خروجی شهر به کارکرد ویژه ای اختصاص می یافت که امروزه برخی از آنها باقی مانده و برخی دیگر به کارکردهای جدید تبدیل شده اند.

نقشه قدیمی شهرها نشان می دهد که بازارها معمولاً در نقاطی بوجود می آمدند که میان تولیدکنندگان و مصرف کنندگان ارتباط مستقیم وجود داشته و شاید همین امر به تدریج موجب تقویت موقعیت اقتصادی و سپس سیاسی منطقه بازار شده و قصر حکام و ساختمانهای مهم شهر مانند مسجد جامع در کنار آن بوجود می آمد .

بازار تبریز یکی از بازارهای مهم ایران می باشد . به طوری که کارکرد این بازار همواره نه در مقیاس ملی بلکه بین المللی عمل می نموده است . از آنجا که با توسعه شتابان شهر تبریز و تغییر الگوی شهرنشینی جایگاه این نهاد مهم اقتصادی - فرهنگی - سیاسی - تاریخی تا حدودی آسیب دیده ، ضروری است برنامه ریزی های شهری به خصوص در شهر تبریز با توجه به احیاء هویت بازار صورت گیرد .

## ۱-۲ - طرح مسئله

بازار در مفهوم خود ، پایگاه تلاش های مدنی ( اجتماعی ) ، هنری و فنی جامعه است. بازار واژه ای ترکیبی و دارای دو جزء است : جزء اول ( با ) به معنی بها و داد و ستد از ریشه هند و اروپایی weo به معنی ( خریدن ) که شواهدی از آن در زبانهای هندی باستانی ، یونانی ، لاتینی و ایرانی میانه آمده است و جزء دوم از ریشه ایرانی car به معنی رفتن و چریدن که از آن پسوند zar فارسی میانه و زار فارسی دری ساخته شده است و بدین ترتیب همان طور که انتظار می رود به معنای جای داد و ستد و خرید و فروش است ( خاماچی ، ۱۳۷۵ ، ۳ ) . بازار به معنی محل خرید و فروش و عرضه کالا است . بازار در فارسی میانه به صورت ازار و با ترکیب های مانند ازارگ ( بازاری ) و ازارگان ( بازرگان ) به کار می رفته و در پارسی به صورت ازار مورد استفاده قرار گرفته است . ( سلطان زاده ، ۱۳۸۳ ، ۱۱ )

بازار قدمتی به درازای تاریخ تمدن دارد ، پایه های تمدن بر تقسیم کار در جامعه های نخستین نهاده و تقسیم کار نیز پیامد داد و ستد کالا ، در آغازی ترین شکل آن است . جامعه های نخستین هرچه

ساده ترند ، بازار ( مفهوم و مناسبات بازرگانی ) ، است ، با پیچیده تر شدن جامعه ها ، داد و ستد نیز پیچیده می شود و هرچه ارتباط میان جامعه ها فزونی یابد ، دامنه کار بازار نیز گسترده تر می شود . بیهوده نیست که بازار در مفهوم امروزی خود ، پدیده ای است جهانی که بخش بسیار بزرگی از روابط جامعه ها و ملت ها را سامان می دهد و در پیچیده ترین وضعیت تاریخی خود به سر می برد . در پی دگرگونی هایی که در شهرها پدید آمده جایگاه بازار نیز در شهرهای کنونی دگرگون شده است . در شهر کهن ، بازار اصلی شالوده نظام دهنده ای بود که پیوستگی پاره های شهری و حفظ شکل و هدایت رشد شهر را در دست داشت اما دگرگونی های پرشتاب ، پیوستگی های پاره های شهر را به هم ، از بین برد حتی از بافت کهنی که آن را در بر می گرفت نیز گسسته می شد . ( معاضد ، ۱۳۷۸ ، ۱ )

بنابراین بازار پدیده ای است [ شهری ] ، در عین حال عاملی برای پیدایش شهرنشینی و همواره به صورت عنصر اصلی شهر انجام وظیفه کرده است و در اکثر شهرهای ایران بازار به صورت هسته مرکزی بافت تاریخی شهر بوده و به عنوان قلب تپنده در پهنه شهر جای گرفته است . صداقت و درستکاری و وجدان ، پیشه وران و تجار ایرانی را وا می داشت که در یک صنف و نزدیک بهم جای بگیرند و هر صنف و رسته بازاری خاص را برای عرضه کالاهای مشابه خود برگزینند و خریداران را آزاد بگذارند تا بتوانند با دیدن نمونه های کالا و سنجیدن آنها آنچه را می خواهند خریداری کند .

در کالبد شکافی بستر تاریخی شهرها و مجتمع های مسکونی ایران ، بازار همواره از پایه های اصلی کالبدی و فضایی شهرها به شمار می آید . در گذشته بازار علاوه بر این که محل دادوستد کالا در شهر بوده ، مکان تعاملات اجتماعی ، یادگیری فرهنگی ، محل تجمع گروه ها و قشرهای گوناگون مردم نیز بوده است . در مورد فضای بازار و چگونگی خصوصیات کالبدی و کارکردی آن در تاریخ گذشته شهرهای ایران اطلاعات گوناگونی در دست است ؛ ولی آنچه که می تواند پایه ای برای تحلیل علمی خصوصیات بازار در شهر باشد ، نقش تجاری شهر و تبلور آن در بازار است . در شهر ایرانی - اسلامی بازار ، ارگ و مسجد جامع سه عنصر در کالبد شهرند که مدام در تعامل چند سویه ، همدیگر را تقویت و حمایت می کنند . بازار عنصر شهری با مکان ثابت بوده که قرن ها در محل استقرار خود ، پا برجا مانده است ، به گونه ای که حیات شهر و بازار به هم گره خورده اند و در بسیاری از موارد شهرها با بازارها معنی و مفهوم پیدا می کنند . ممکن است بازار به گونه ای خودجوش و بنا بر موقعیت مکانی شهر و همچنین ضرورت و نیاز جامعه ی شهری و روستایی شکل گرفته باشد ، یا این که به دلایلی ، دستگاه



حاکمه مثلاً بانی بازار صادقیه در تبریز میرزا صادق نایب الحکومه آذربایجان و یا سرا و بازار امیر توسط میرزا محمدخان امیر نظام زنگنه ، امیر نظام آذربایجان که کارگزاری امور لشکری و کشوری آذربایجان با وی بود ، بنا شده باشد و گاه بازرگانان ثروتمند به عنوان مثال تیمچه مظفریه ، تیمچه ها و دالان حاج شیخ ، تاجر معروف حاج شیخ جعفر قزوینی و سراهای حاج سید حسین را تاجر معروف حاج سیدحسین حسینی بنا کرده و خود اداره‌ی امور آن را در دست داشته‌اند . به هر صورت بازار تنها عملکرد اقتصادی نداشته بلکه به موازات نقش اقتصادی اش کارکردهای فرهنگی ، مذهبی ، سیاسی ، اجتماعی در سازمان فضایی شهر داشته است . ( بوچانی ، ۱۳۸۲ ، ۷۲ )

مجموعه بازار تبریز که قدمت آن به قرن چهارم هجری - قمری می رسد به عنوان یکی از زیباترین و بزرگترین بازارهای بهم پیوسته و مسقف جهان ، گواهی زنده بر اصالت تجارت و معماری در مشرق زمین است. این مجموعه با وسعتی معادل یک کیلومترمربع از تیمچه ها ، سراها ، دالانها ، مساجد ، مدارس و حجره ها به مثابه قلب شهر بوده و نقش عمده ای در شهر دارد . عواملی مانند سبک معماری بازار ، آرایش مغازه ها ، کثرت تیمچه ها ، کاروان سراها ، دالان ها ، راسته ها و همچنین انواع مشاغل و حرفه ها ، وجود تعداد بسیاری مدرسه و مسجد که عمدتاً از سابقه تاریخی برخوردارند ، این بازار را به نمونه عالی مجهز تجارت ، کسب و زندگی اسلامی و شرقی تبدیل کرده است و یکی از میراث‌های مهم تاریخی ایران محسوب می شود ( نقشه شماره ۱ - ۱ ) .



### مرکز تهران - گروه جغرافیا

موقعیت بازار تبریز

و ساختار کالبدی نواحی پیرامون آن

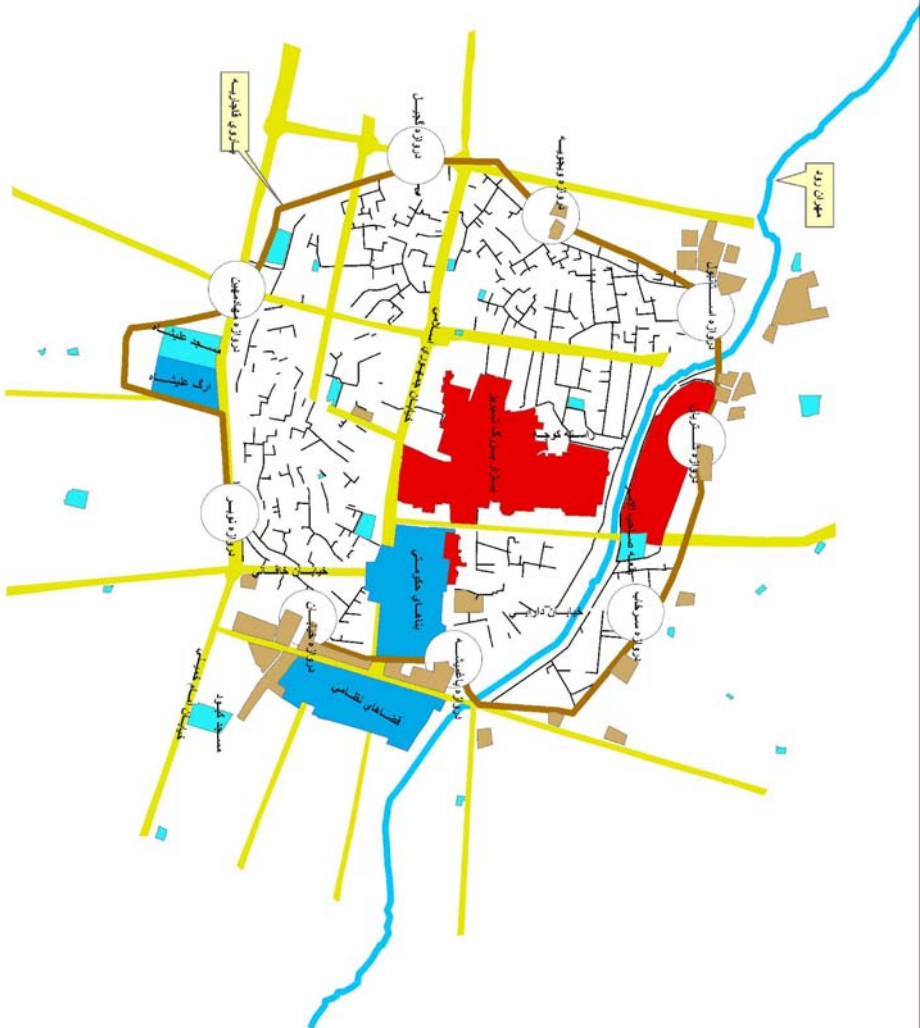
#### راهها

- تجاری
- کاروانسرا
- دروازه
- بازار
- پارو
- حکومتی
- مذهبی
- معابر اصلی
- معابر فرعی
- رودخانه



استاد راهنما : دکتر نفیسه مومنی  
 استاد مشاور : دکتر سید مهدی موسی کاظمی  
 دانشجو : محمدباقر خانی  
 پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری  
 سال ۱۳۸۸

نقشه شماره : ۱-۱  
 ترسیم : نگارنده با استفاده از GIS



بازار تبریز عناصر مهمی چون مراکز مذهبی، مدرسه‌ها و بخش‌های تجاری همچون حجره‌ها، دکانها، انبار کالاها و کاروانسراها و همچنین پل - بازار را در بر می‌گیرد. این مجموعه دارای ۲۰ راسته و بازار، ۳۵ سرا، ۲۵ تیمچه، ۱۱ دالان و حدود ۸۰۰۰ مغازه و ۴۰ نوع صنف می‌باشد و بازار تبریز تنها محلی است که در آن تجارت، مذهب، فرهنگ و عوامل اجتماعی بهم پیوسته است. بازار امیر از زیباترین و مهم‌ترین بازار این مجموعه در حال حاضر از مراکز اصلی تجارت و صادرات فرش، بورس طلا و جواهرات و منسوجات است، تیمچه مظفریه معروف‌ترین بخش بازار تبریز یکی از مراکز عمده تجارت فرش آذربایجان و مرکز صادرات قالی این خطه و ایران بوده و از شهرت جهانی برخوردار است. در زمینه تخلیه و توزیع کالا نیز دارای عملکردهای متنوعی است و به سبب همجواری با کشورهای قفقاز جنوبی، واقع شدن در مسیر ترانزیت اروپا و وجود شبکه‌های ارتباطی و محورهای ملی و بین‌المللی از موقعیت ممتازی برای ایفای نقش ملی در زمینه تخلیه و توزیع کالاها برخوردار است. بازار تبریز همواره یکی از بازارهای توانمند کشور در بسیاری از زمینه‌ها بوده و مستقلاً با بازارهای خارج از کشور ارتباط مبادلاتی دارد.

شهر تبریز از دوران قدیم به علت موقعیت جغرافیایی ممتاز، شهر اقتصادی و بازرگانی ایران بوده و هست، زیرا این شهر بر سر راه کاروانروی قدیم اروپا و آسیای دور قرار گرفته و رابطه اقتصادی و ارتباطی بین کشورهای خاورمیانه، آسیای میانه، روسیه و قفقاز و اروپا بوده است. این شهر مرکز مبادلات خارجی بویژه کشورهای همسایه با ایران محسوب می‌شود و به همین علت است که جهانگردان داخلی و خارجی از ثروت و دولتمندی تبریزیان و وفور پول این شهر سخن گفته‌اند. در دوره تاریخی قبل از اسلام به ویژه دوره اشکانیان و ساسانیان، تبریز در مسیر جاده ابریشم که از چین و ترکستان شروع و به ممالک اروپایی ختم می‌شد قرار داشت به طوری که از سفرنامه‌ها و نوشته‌های جهانگردان فهمیده می‌شود. این شهر بازار دادستد ادویه جات هند و مالزی، سنگهای قیمتی هندوستان، سیلان و مالزی، شالهای بافت کشمیر، فیروزه‌ی نیشابور، مرو، طوس، شوشتر، موصل، عراق، کرمان، گلاب و عطرکاشان و شیراز، ابریشم گیلان و اسلحه‌ی گرجستان و شام بوده است. در این شهر پارچه‌های قیمتی و مرغوب و فرش عالی بویژه پارچه‌ها و قالی‌های ابریشمی از صادرات مهم تبریز محسوب می‌گشت. تبریز به علت قرار گرفتن در سر راه شرق به غرب از بدو آبادی و تبدیل شدن به یک شهر بزرگ، از یک طرف مرکز مبادله‌ی کالاها و بازرگانی کشورهای اروپایی و آسیایی بود و از طرف دیگر

بنا به مقتضیات جغرافیایی که محصولات کشاورزی و صنعتی زیادی داشت به اکثر نقاط دنیای آن روز صادر می کرد لذا این شرایط ایجاب می کرد بازارهای بزرگ و مراکزی برای مبادله و فروش کالاها تشکیل گردد. (خاماچی ، ۱۳۷۵ ، ۵۴)

ایجاد کنسولگری جمهوری ونیز در سال ۷۲۴ هـ. ق ، بنیان خانه بازرگانی توسط آلمان در سال ۱۸۹۰ میلادی و ایجاد کارخانه بزرگ قالیافی و ایجاد اطاق بازرگانی توسط تجار تبریز حاکی از اهمیت اقتصادی این شهر و بازار آن در اقتصاد ایران و موقعیت ممتاز شهر تبریز در کشورهای همجوار دانست . به طوری که این شهر امروزه یکی از قطب های صنعتی کشور است که عملکردهای ملی و بین المللی در زمینه صنایع دارد و یکی از معدود پالایشگاهها و مجتمع پتروشیمی با اهمیت کشور در تبریز است . بافت تاریخی شهر تبریز ( محدود به بازار ) همانند دیگر شهرهای تاریخی کشور ما ، از یک سو محل تجمع فعالیت های عمده شهری است و از سوی دیگر با کمبود شدید دسترسی ها ، تاسیسات و تجهیزات امروزی و مهم تر از همه با فرسودگی کالبدی رو به روست . این وضعیت خطر زوال روز افزون این بافت تاریخی و از بین رفتن هویت تاریخی آن را در بردارد با آغاز رشد صنعت در ایران در زمان های پهلوی ( ۱۳۰۰ - ۱۳۵۷ ) تبریز به عنوان یکی از قطب های صنعتی ایران معرفی شد . با توجه به این تحولات و انقلاب صنعتی ، سازمان فضایی قدیم شهر و بافت تاریخی با احداث خیابان های جدید ، تعریض گذرهای قدیمی و ایجاد و اضافه کردن عناصر شهری جدید به شهر ، تحولات عمیقی را از سر گذراند . این تحولات باعث کمرنگ شدن اهمیت اقتصادی ، اجتماعی ، فرهنگی بافت تاریخی و محله های قدیمی و به خصوص بازار شد . این امر پوسته قدیم شهر را در بخش های جنوبی گسست و بدون پیروی از برنامه و طرح و محدودیت های طبیعی گسترش یافت . در نتیجه این تحولات، شهر قدیم که در نظام ارگانیک در تعاملی با بازار ، مسجد ، ارگ و دیگر عناصر فضایی به صورت پیوسته و یکپارچه به سر می برد ، به صورت تدریجی فرسوده و کم ارزش و نابسامان شد . این تحولات موجب جدایی گزینی فضایی - اجتماعی در محله های شهری تبریز گشت ، به طوری که این مجموعه که زمانی کانون قدرت اقتصادی - اجتماعی ایران و شهر تبریز بود، امروز به فضایی برای زندگی مهاجران روستایی و اقشار با درآمد پایین جامعه بدل شده است . از رونق افتادن بخش های شمالی رودخانه مهران رود ، دخل و تصرف های نابسامان و بی برنامه و بدون توجه به فضا ، جابه جایی و جدایی گزینی فضایی - اجتماعی ، قطع امتدادهای بازار به قسمت شمالی اش به دلیل تخریب پل بازارهای قدیمی ،